

Dagmara Chylińska
Krzysztof Kołodziejczyk

Uniwersytet Wrocławski
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki
dagmara.chylinska@uwr.edu.pl
krzysztof.kolodziejczyk@uwr.edu.pl

KRAJOBRAZY ZDEGRADOWANE JAKO ATRAKCJA TURYSTYCZNA ORAZ MIEJSCE WYPOCZYNKU I REKREACJI

Abstrakt: Celem autorów artykułu jest określenie roli krajobrazów zdegradowanych w turystyce. Autorzy starają się odpowiedzieć na pytania dotyczące kontekstów, w jakich tego typu krajobrazy można odnaleźć w obrębie potrzeby podróżowania, wypoczynku, poznania czy doświadczania przez człowieka. Stawiają pytania zarówno o fizyczne, jak i symboliczne granice dla turystyki i rekreacji w krajobrazach zdegradowanych. Praca opiera się na przeglądzie literatury i obserwacjach wybranych krajobrazów zdegradowanych (głównie przemysłowych i poprzemysłowych) położonych na przedpolu czeskich Rudaw.

Słowa kluczowe: krajobraz zdegradowany, turystyka, wypoczynek, rekreacja, atrakcyjność turystyczna.

1. WPROWADZENIE

Pustina – fikcyjna wieś sportretowana w serialu kryminalnym HBO Europa (2017) – to mroczna, epatująca brzydotą sceneria dramatu, którego doświadcza zdeperowana matka Hana Sikorová poszukująca nastoletniej córki Miśy zaginionej w tajemniczych okolicznościach. Mroczna dosłownie, gdyż Pustina leży na obrzeżach wielkiej kopalni odkrywkowej węgla brunatnego, wciąż sięgającej po nowe terytoria, by przekształcić je w jałową pustynię. W tle pozbawionej perspektyw, wyludniającej się miejscowości dymią kominy elektrowni, rosną zwały śmieci i pokopalnianych odpadów. Wszystko to tworzy krajobraz tak brzydki, że aż intrygujący. Powód wyboru tak depresyjnych i odstraszaających scenerii przez filmowców wydaje się oczywisty: zdegradowane, brzydkie krajobrazy Pustiny i jej okolic potęgują ponury nastrój zawilej historii kryminalnej.

Choć plenery do filmu powstały z kompilacji wielu lokalizacji, zdecydowana większość z nich pochodzi z okolic czeskiego Chomutova. Mimo że w rzeczywistości nie są tak straszne, jak wyglądają w filmie, zasadniczo reprezentują krajobrazy zdegradowane, silnie przekształcone przemysłową działalnością człowieka. Tym bardziej zaskakuje fakt, iż okolice Chomutova

czy – szerzej – wschodnie podnóże Rudaw stanowią z wielu względów, również z uwagi na skalę i unikatowość występujących tu krajobrazów industrialnych, obszar atrakcyjny dla turystyki, a nawet wypoczynku i rekreacji. Są reklamowane jako „nieodkryta turystyczna perła” Czech.

Autorzy licznych teorii wyrosłych na gruncie estetyki czy psychologii środowiskowej starają się określić, jakie czynniki decydują o pozytywnej percepcji krajobrazów, na które patrzymy i w których żyjemy. Wśród nich znajdujemy naturalność i obecność w krajobrazie elementów środowiska zapewniających ludziom przetrwanie (podejścia fizyczno-percepcyjne, biofilia), a także cechy takie, jak złożoność, nowość, niespójność, zaskoczenie (estetyka Berlyne’a), ale też spójność, czytelność, złożoność i tajemniczość (S. i R. Kaplan). Mając na uwadze fakt, iż współczesna kultura opiera się głównie na wrażeniach wizualnych, oczywiste wydaje się, iż widoki zwyczajnie piękne, malownicze czy monumentalne będą oceniane przez obserwatorów jako bardziej atrakcyjne. Kierunki rozwoju współczesnej turystyki, zarówno w wyborach destynacji, jak i w promocji turystycznej, zdają się potwierdzać opisaną prawidł-

3. HISTORIA GOSPODARCZA RUDAW

Zarówno w językach czeskim i niemieckim, jak i polskim nazwa pasma² odnosi się do bogatych, wydobywanych od średniowiecza pokładów rud srebra, cyny³, żelaza, miedzi i ołowiu. Od początku XVII w., po wyczerpaniu się tych złóż (albo spadku opłacalności ich wydobywania), zaczęto pozyskiwać nikiel, kobalt, bizmut i arsen, zaś od połowy XIX w. – uran i fluoryt. To właśnie kruszcom region zawdzięczał bogactwo, zwłaszcza w okresie od XV do XVII w. Rozwój przerwała wojna 30-letnia, która przyniosła ograniczenie wydobywania i przeniesienie się ludności niemieckiej z czeskiej części pasma do Saksonii. W XVIII w. górnictwo jednak powtórnie zaczęło się rozwijać, a wraz z nim hutnictwo, szklarstwo, produkcja instrumentów muzycznych, rękawic i koronek. Aż do 1946 r. Rudawy były najgęściej zaludnionym pasmem górskim w Czechach. Wystarczy wspomnieć, że Jáchymov, dziś podupadłe miasteczko górnicze z rewitalizowanym ośrodkiem uzdrowiskowym, był przez kilka dziesięcioleci drugim najbardziej ludnym miastem po Pradze (w 1534 r. mieszkało w nim 18 200 osób, choć miasto zostało założone w 1516 r., dziś liczy niecałe 3400 osób). O wydobywaniu surowców świadczą też nazwy miejscowości i szczytów, np. w północnej części pasma znajduje się wieś Cínovec, zaś w środkowej – miasteczko górnicze Měděnec. Górnicza kraina kulturowa Rudaw (czes. *Hornická kulturní krajina Krušnohoří*, niem. *Montanregion Erzgebirge*) jest od 1998 r. wspólnym niemiecko-czeskim kandydatem do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego UNESCO. Podkreśla się związki tradycji górniczych, przemysłowych i artystycznych oraz zachowanie lokalnych zwyczajów.

Na przedpolu czeskich Rudaw znajdują się znaczące pokłady węgla brunatnego, który – w przeciwieństwie do kruszców w samych górach – jest obecnie eksploatowany w kilkunastu kopalniach i spalany w elektrowniach. Efektem są kontrasty między zalesionymi dziś stokami Rudaw a zdegradowanym podnóżem, choć znacznie przekształcony krajobraz związany z XIX- i XX-wiecznymi kopalniami występuje również w samych Rudawach. Rozwój wydobywania węgla metodą odkrywkową spowodował masowe wysiedlenia wsi czy nawet dużych miast. Do najbardziej spektakularnych należy przeniesienie miasta powiatowego Most. Z dawnej zabudowy pozostał tylko jeden kościół (bardzo cenny, późnogotycki, co uchroniło go przez rozbiórką) i zlokalizowany na wzniesieniu zamek Hněvín. W oddaleniu 1–3 km od dawnej lokalizacji wzniesiono zupełnie nową zabudowę, złożoną z typowych dla okresu komunistycznego bloków wielorodzinnych w stylu socjalistycznego realizmu. Stawiano je w wielu miastach u podnóża Rudaw

(np. Ostrov nad Ohří – por. ZEMAN, ČEPELÁKOVÁ 2017, s. 19) i przesiedlano do nich ludność z likwidowanych wsi. Z czasem forma budynków uległa uproszczeniu i powstawały wielopiętrowe bloki, typowe także dla polskich miast. Ponieważ domy te oferowały wyższy standard niż stare kamienice czy chałupy, mieszkańcy chętnie się do nich przenieśli, podobnie jak ludność ze wsi w głębi Rudaw. W efekcie region odznacza się dziś wysokim wskaźnikiem urbanizacji. Na analizowanym obszarze po 1950 r. funkcjonowały obozy o zastrzyżonym rygorze (łagry) dla więźniów politycznych. Szczególnie duże ich zgromadzenie znajdowało się w okolicach Jáchymova, gdzie stworzono zamknięty obwód o własnym reżimie prawnym. Przedstawiciele opozycji byli tu zmuszani do pracy przy wydobywaniu rud uranu, które następnie wywożono do Związku Radzieckiego.

4. KRAJOBRAZ JAKO ATRAKCJA TURYSTYCZNA

Współczesna turystyka jest zjawiskiem wysoce opartym na doświadczeniach wizualnych, „zynstytucjonowanym woyeryzmem” (Urry 1995, cyt. za: PODEMSKI 2005, por. URRY 2007, LEVI-STRAUSS 1964). Dzieje się tak nie tylko dlatego, że większość bodźców dociera do nas za sprawą zmysłu wzroku, ale także poprzez szereg praktyk kulturowych, które turystyka sama wykreowała lub uczyniła z już istniejących swoje nader poręczne narzędzie turystycznej konsumpcji (zob. SONTAG 2009). Nie wynika z tego, że w dzisiejszej turystyce przeżywanie emocji jest jedną z ważniejszych motywacji turystycznych, źródłem emocji jednak w dużej mierze są wrażenia wizualne. Turyści wyposażeni w specjalny rodzaj „wyostrzonego, zogniskowanego” spojrzenia (tzw. *tourist gaze*) z zapalem oddają się wizualnej konsumpcji (URRY 1995, 2007, URRY, LARSEN 2011) atrakcji, miejsc lub całych nawet krajobrazów, kolekcjonując zdjęcia z podróży, jak niegdyś szkice, obrazy lub pocztówki. „Krajobraz-widok”, kulturowo skonstruowany za sprawą – dziś – przede wszystkim środków masowego przekazu, a niegdyś sztuki, odgrywa we współczesnej turystyce ważną rolę – to swojego rodzaju symboliczna, wizualna reprezentacja wybranych przestrzeni: od pojedynczych miejsc po całe regiony turystyczne. Kształtują one wśród turystów przekonanie, że pewne krajobrazy są dla tych przestrzeni typowe, reprezentatywne. Dzięki temu zabiegowi turyści są przeświadczeni, że wiedzą, czego się spodziewać odwiedzając miejsca znajdujące się tysiące kilometrów od ich domów, a zgodność ich wyobrażeń z rzeczywistością decyduje często o satysfakcji z pobytu turystycznego. Krajobrazy, zarówno obecne w turystyce niejako „naturalnie”⁴

(naturalne i kulturowe), jak i sztucznie na rzecz i poprzez turystykę wykreowane (kulturowe), pełnią dla niej funkcję scenerii, swoistej sceny, na której trwa spektakl konsumpcji turystycznej (MACCANNELL 2005).

Związek krajobrazu z turystyką badała szczegółowo m.in. S. KULCZYK (2013), poddając analizie zagadnienia takie, jak: krajobrazy turystyczne⁵, turystyka krajobrazowa czy turystyka w krajobrazie. Choć w każdym z nich krajobraz pełni różne funkcje, to każdorazowo jego rola jest dla turystyki znacząca. Złożoność problematyki związanej z określeniem relacji między krajobrazem a turystyką dostrzegał również B. WŁODARCZYK (2009a, 2009b, s. 90), konstruując termin „krajobrazy przestrzeni turystycznych”, rozumiany zarówno jako krajobrazy postrzegane czy „konsumowane” przez turystę, ale także takie, które są widocznym efektem tej konsumpcji. Nieco inaczej problem ujmują J. ŚRODULSKA-WIELGUS i K. WIELGUS (2007), wyróżniając krajobrazy czasu wolnego rozumiane jako krajobrazy zarówno naturalne, „w których warunkiem aktywnej rekreacji jest brak śladów ingerencji człowieka”, jak i typowe krajobrazy kulturowe, przekształcone na potrzeby sportu, rekreacji i turystyki. Każdy ze wspomnianych autorów (S. Kulczyk, B. Włodarczyk, J. Śródulska-Wielgus, K. Wielgus) związki krajobrazu z turystyką rozumie zasadniczo podobnie, jednak omawia je z nieco innej perspektywy badawczej.

Wpływ krajobrazu na człowieka (pośrednio w kontekście turystyki) jest również przedmiotem badań psychologów środowiskowych. Krajobraz, w którym żyjemy, pracujemy czy wypoczywamy, oddziałuje na człowieka, decydując nie tylko o jego dobrym bądź złym samopoczuciu, ale nawet o zdrowiu. Oceny krajobrazu – pozytywne lub negatywne – mogą wpływać na ludzkie zachowania lub – co w turystyce bardzo ważne – wybory, np. turystycznych destynacji. Istnieje wiele teorii odnoszących się do dylematu, dlaczego jedne krajobrazy oceniamy lepiej a inne gorzej. Wśród nich znajdujemy takie, które jako źródło pozytywnych ocen krajobrazu wskazują na cechy, takie jak naturalność czy obecność w krajobrazie komponentów środowiska zapewniających ludziom przetrwanie (podejścia fizyczno-percepcyjne, biofilia) lub te, które podkreślają znaczenie takich charakterystyk, jak: złożoność, nowość, niespójność, zaskoczenie (estetyka Berlyne’a, zob. BELL i in. 2004), ale też spójność, czytelność, złożoność i tajemniczość (S. i R. Kaplan, zob. BELL i in. 2004). Na ocenę atrakcyjności poszczególnych kategorii krajobrazów, ich postrzeganie jako pięknych, intrygujących, źródła głębszych emocji wpływa też niewątpliwie kontekst społeczno-kulturowy i historyczny. Przykładowo w XVIII i XIX w. najbardziej pożądanymi krajobrazami, tak w sztuce, jak i w ówczesnej turystyce, były krajobrazy malownicze. Estetyka *picturesque* faworyzowała widoki przed-

stawiające na jednym biegunie naturę harmonijną, pełną powagi, spokoju, podporządkowaną człowiekowi, na drugim – spontaniczną, nieprzewidywalną, pełną nieokiełzanych żywiołów, monumentalną i wzniosłą (FRYDRYCZAK 2013). Krajobraz rzadko stanowi tylko widok. To często zbiór kontekstów, znaczeń i odniesień kulturowych. Nie bez przyczyny krajobraz staje się dobrem kulturowym, obejmowanym ochroną prawną z powodów ważniejszych niż tylko estetyczne. Krajobraz może pełnić funkcję symbolu, ikony, a uosabiając określone idee lub wartości, staje się przedmiotem zainteresowania i celem podróży różnych form turystyki poznawczej.

Choć piękno jest jedną z głównych kategorii estetycznych, już przegląd wybranych koncepcji psychologii środowiskowej wskazuje na fakt, iż nie jest ono niezbędne, by uczynić z krajobrazu przedmiot zainteresowania turystycznego. Jak pisze S. KULCZYK (2013), krajobraz postrzegany jest na trzech poziomach: materialnym, wizualnym i mentalnym, stąd każdy z wymienionych z osobna lub ich wypadkowa mogą stać się podstawą pozytywnych ocen, a w konsekwencji indykatorem zainteresowania turystycznego. Krajobraz może być ponadto obiektem samodzielnej oceny pod kątem jego atrakcyjności turystycznej lub też, jak pisze B. MEYER (2007), elementem atrakcyjności turystycznej obszaru.

5. KRAJOBRAZY ZDEGRADOWANE

Krajobraz zdegradowany, najogólniej mówiąc pozbawiony wartości (różnorodnie definiowanej), jest pojęciem wieloznacznym, powiązaniem w różny sposób z innymi, stosowanymi w literaturze przedmiotu terminami: „krajobraz zaniechany”, „krajobraz zdewastowany”, „przestrzeń stracona”, „nie-miejsca”, „anty-przestrzeń”, „*brownfields*” (ugór poprzemysłowy) itp., z których każdy oznacza rezultat owej degradacji w jakiejś konkretnej sferze środowiska życia i aktywności człowieka (DOMANOWSKA 2010). Przykładowo K. WIELGUS i Z. MYCZKOWSKI (2007) definiują degradację i zaniechanie krajobrazów (lub na odwrót – zaniechanie i degradację) jako wynik procesów politycznych (np. pierwsza i druga wojna światowa, transformacja po 1989 r.), historycznych lub gospodarczych. W tym kontekście za krajobrazy zaniechane, a tym samym podlegające degradacji, autorzy uznają krajobrazy podworskie, poklasztorne, porolnicze, komunikacyjne, poprzemysłowe, powojaskowe, poinżynierskie. Z uwagi na problematyczny pod wieloma względami charakter obszarów, dla których za typowe uznaje się krajobrazy zdegradowane, podejmowanych jest szereg prac (praktycznych i teoretycznych) nad przywróceniem im wartości lub nadaniem no-

wych, wynikających z odmiennych niż uprzednio form gospodarowania czy użytkowania. Co ciekawe, wiele z nich, zwłaszcza realizowanych w kontekście turystycznym, traktuje fizjonomię krajobrazów zdegradowanych, ich „brzydotę”, widome znaki rozkładu czy zaniechania, jako przedmiot podlegający estetyzacji, a nie walor sam w sobie. Piszą o tym obrazowo m.in. K. WIELGUS i Z. MYCZKOWSKI (2007, s. 180):

Dla krajobrazów poindustrialnych częściej używa się terminu *brownfield*, w przeciwieństwie do *greenfield*. Tłumaczone bywa jako „ugór przemysłowy”, co nie jest ani uniwersalne ani neutralne. (...) Może to świadczyć o generalnym traktowaniu zaniechanych krajobrazów – po-światów, jako wyników skokowo zmieniającej się rzeczywistości. Skrajnie zdegradowany teren w stanie jakim niedawno porzucił go przemysł i wojsko, to bardziej kłopot niż szansa. Racjonalnym zadaniem może wydawać się tu radykalna rekultywacja lub rewitalizacja z zatarciem dotychczasowych cech, gdyż są one negatywne.

dostrzegając jednocześnie, że coraz częściej w turystyce (zwłaszcza kulturowej) docenia się cechy zaniechanych krajobrazów, które przestają być w opinii autorów tylko osobliwościami, a stają się wartościami.

Przekonanie to podzielają również autorzy niniejszego artykułu, choć nie brakuje również innych prac, w których wyraziście, o co najmniej dyskusyjnych walorach estetycznych, elementy krajobrazów zdegradowanych, związanych najczęściej z przemysłem, albo całe poprzemysłowe krajobrazy, uznawane są za wartość zachowania (niezależnie od prezentowanych przez nie walorów estetycznych). Są one traktowane jako swego rodzaju *landmarki*, manifestujące *genius loci* miejsca (zob. GÓRNY 2004, IDZIAK, HERMAN 2008, OPANIA 2014, s. 42–48, KUBICA, OPANIA 2015).

6. ATRAKCYJNOŚĆ TURYSTYCZNA KRAJOBRAZU ZDEGRADOWANEGO I JEJ WYKORZYSTANIE

Krajobrazy zdegradowane na pierwszy rzut oka nie stanowią „atrakcji” dla obserwatora poszukującego klasycznych doznań estetycznych. W tradycyjnym ujęciu nie są one ani piękne ani harmonijne. Co jednak je wyróżnia i czyni potencjalną atrakcją turystyczną? Odpowiedź może kryć się w trzech prostych określeniach, a są nimi: odmienność, skala oraz historia miejsca zapisana w krajobrazie. Krajobraz zdegradowany zwykle o industrialnej genezie wiąże się często z działalnością człowieka ściśle uwarunkowaną geograficznie (a więc w pewnym sensie limitowaną przestrzenią), zazwyczaj z obecnością złóż surowców lub innych dóbr (np. wody) wykorzystywanych i niezbędn

nych w procesach technologicznych różnego rodzaju przemysłów. Dla turystów – przybyszów „z zewnątrz” – krajobrazy takie, choć brzydkie, spełniają kryterium „odmienności”, czegoś z pogranicza lub spoza codziennego doświadczenia. W tym też sensie są one również unikatowe. Turystów zaskakiwać może ponadto duża skala krajobrazów, rozległość widoku, wielość planów, kontrasty, także w relacji człowieka do krajobrazu i wytworów ludzkiej działalności (np. maszyn, urządzeń, infrastruktury technicznej itp.). Wymienione cechy krajobrazu zdegradowanego nie czynią go raczej pięknym, ale z pewnością surowym, groźnym i monumentalnym. Monumentalność krajobrazu⁶ sprzyja jego „pozytywnej” percepcji zarówno w odniesieniu do krajobrazów naturalnych (przykładowo górskiej panoramy), jak i kulturowych, zwłaszcza industrialnych bądź zurbanizowanych, choć wiąże się ona w tym wypadku raczej z refleksją nad siłą determinacji człowieka, by podporządkować naturę swoim potrzebom i niszczącym tego konsekwencjom. Wreszcie – zainteresowanie turystów krajobrazem zdegradowanym może wynikać z faktu, iż jest on rezultatem i jednocześnie najbardziej czytelną ilustracją historii miejsca. Chociażby w Polsce trudno sobie wyobrazić górnośląskie krajobrazy bez szybów kopalń, dymiących kominów, licznych hałd... Opisane konteksty atrakcyjności turystycznej krajobrazów zdegradowanych doskonale ilustrują również wybrane do badań obszary w obrębie i w bezpośrednim otoczeniu czeskich Rudaw.

Fot. 1. Kontrasty w krajobrazie – krajobrazy historyczne i współczesne industrialne zdegradowane.
Zamek Hasištejn na tle kominów elektrowni Prunéřov związanej z eksploatacją węgla brunatnego
(fot. autorzy, 2017)

Wyrobiska węgla brunatnego nie wydają się obiektami interesującymi z turystycznego punktu widzenia. O zainteresowaniu krajobrazem górniczym, silnie zdegradowanym, wyraźnie skontrastowanym z natu-

Fot. 2. Panorama z punktu widokowego na odkrywkę i pałac Jezeří, jeden z plenerów wykorzystanych w serialu „Pustina” (fot. autorzy, 2017)

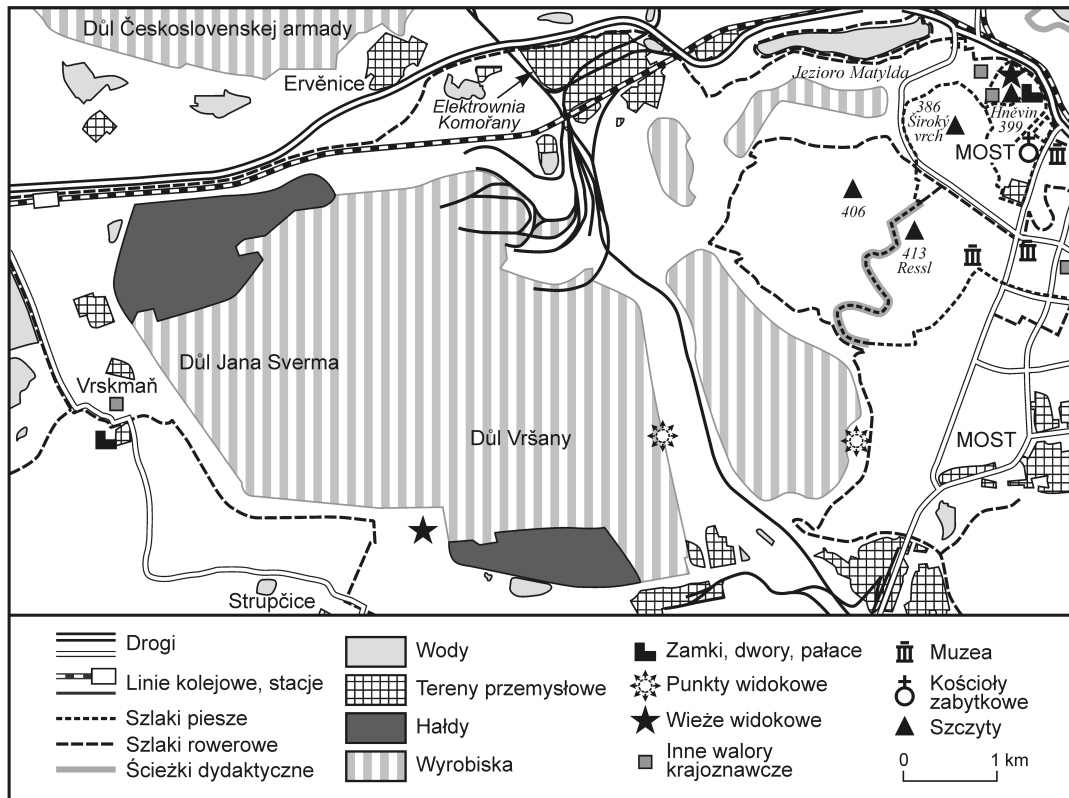
ralnym leśnym krajobrazem gór oraz ich historycznym krajobrazem kulturowym zdominowanym przez zamki i pałace, świadczą jednak liczne punkty widokowe zlokalizowane na krawędzi Rudaw (fot. 1, 2, 3).

Krajobrazu zdegradowanego tu się „nie zasłania”, wręcz się go eksponuje. Co więcej – punkty widokowe zlokalizowane są zwykle tak, by zobrazować kontrast między krajobrazem naturalnym a kulturowym (historycznym i industrialnym, harmonijnie przekształconym i zdewastowanym). Te uwypuklone kontrasty wzmacniają niewątpliwie odbiór, niekiedy wręcz szokują. Szczególnie widowiskowy jest Důl Československej armady, który rozciąga się bezpośrednio u podnóża Rudaw między miastami Most i Chomutov. Dzięki takiej lokalizacji na krawędzi gór istnieje wiele punktów widokowych na odkrywkę i wznoszącą się w tle elektrownię Komořany. W większości jest to infrastruktura jeszcze przedwojenna (np. Tereziina vyhlídka), czyli powstała w celu podziwiania zlikwidowanych obecnie wiosek na przedpolu gór. Do większości doprowadzono szlaki turystyczne (np. przy reliktach zamku Žeberk), co potwierdza istniejący tam ruch turystyczny (czego doświadczyli też sami autorzy). Szczególnie spektakularnych widoków dostarcza barokowy pałac Jezeří, który wznosi się nad samym wyrobiskiem (fot. 2).

Podnóże Rudaw jest dowodem na to, że wyrobiska węgla brunatnego mogą przyciągać turystów, czasem stanowiąc nawet element produktu turystycznego. Po pierwsze świadczą o tym wieże i punkty widokowe zlokalizowane wokół wyrobisk, wzniesione już po ich powstaniu, czyli właśnie w celu oglądania przekształconego (zdegradowanego) krajobrazu. Wieża i dwa punkty widokowe powstały po południowej stronie Důlu Vršany położonego na zachód od miasta Most (rys. 2). Bezpośrednio przy nich lub w ich pobliżu przebiegają szlaki rowerowe, które zresztą pozwalają na objeżdżanie całego wyrobiska. Wieża zamku Hněvín

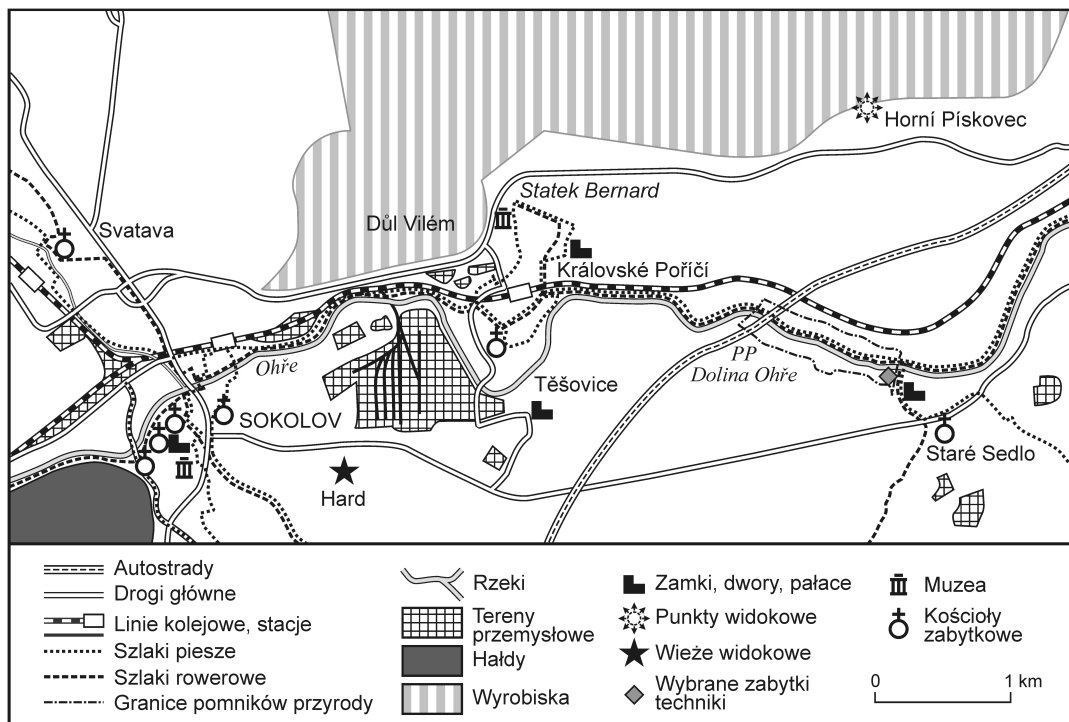
na górze o tej samej nazwie (399 m n.p.m.) także służy jako punkt widokowy, z którego można podziwiać rozległe wyrobisko na północ od Mostu, obecnie poddawane rekultywacji (docelowo Jezioro Most), elektrownię Komořany, ale także bardziej odległe Důl Vršany i Důl Československej armady, a w tle Rudawy. O tym, że wokół górnictwa odkrywkowego może być stworzony produkt turystyczny, świadczą „węglowe safari” oferowane w Moście przez spółkę eksploatującą węgiel – Severní energetika. Wycieczkę trzeba rezerwować z wyprzedzeniem, ale jest to oferta popularna wśród turystów, dostępna nawet dla osób poruszających się na wózkach inwalidzkich (*Do Krušných...* 2015, s. 32). Podczas „safari” zjeżdża się na dno wyrobiska i podziwia pracę urządzeń służących pozyskiwaniu i transportowi węgla brunatnego. Nowa żelazna wieża widokowa na wzgórzu Skřiváncí vrch (460 m n.p.m.) koło Málkova, 7 km na zachód od Chomutova, powstała także, by udostępnić panoramę czynnego wyrobiska węgla brunatnego z elektrowniami Tušimice i Prunéřov w tle. Z kolei we wsi Březno na południe od Chomutova wyeksponowano i udostępniono do zwiedzania ogromny kombajn służący do wydobywania węgla brunatnego. Maszyna, która przez 30 lat pracowała w odkrywce Nástup Tušimice, ma 67 m długości i 38 m wysokości. Tematyce górnictwa, ale w większości już głębinowego, poświęcone jest też Podkrušnohorské technické muzeum w dzielnicy Mostu, Kopistach, zlokalizowane przy dawnej kopalni Juliusz III (*Do Krušných...* 2015, s. 23).

Miejsca, z których można oglądać wyrobiska, istnieją także w regionie Sokolova. Nad wyrobiskami Družba⁸ i Jiří koło Novego Sedla (to drugie nadal czynne) znajdują się punkty widokowe we wsi Horní Pískovec w większości wchłoniętej już przez kopalnię (rys. 3). W tle znajdują się Rudawy. W samym Sokolovie wznosi się z kolei wieża widokowa Hard o wysokości 16 m, stojąca na wzgórzu Na Hardu. Co prawda jest to konstrukcja z początku XX w., ale w ostatniej ćwierci XX w. była niedostępna, a w ostatnich latach poddano ją restauracji i powtórnie otwarto. Podziwiać z niej można – poza zabudowaniami Sokolova i panoramą południowych Rudaw – nieczynne już wyrobiska na północ i zachód od miasta, dawną hałdę Antonín oraz położony bliżej zakład chemiczny, jeden z większych w Czechach (rys. 3). Region Sokolova jest tak mocno przekształcony przez wydobycie węgla, które stanowi jego cechę rozpoznawalną, że wśród sugerowanych wycieczek po okolicy zaproponowano takie prowadzące do dawnych wyrobisk czy hałd, i to nie tylko tych poddanych rekultywacji, ale także w okolice czynnych kopalni (*Dovolená...* b.r.w.). Przy jednej z hałd powstała ścieżka dydaktyczna pt. Velká krušnohorská výsypka. Region Sokolova (a także wspomnianego wyżej Jáchomova) objęty jest zasięgiem Narodowego Geoparku Egeria z siedzibą

Rys. 2. Zagospodarowanie turystyczne wokół zespołu wyrobisk węgla brunatnego rozciągających się na zachód od miasta Most

Źródło: opracowanie własne na podstawie <https://mapy.cz>

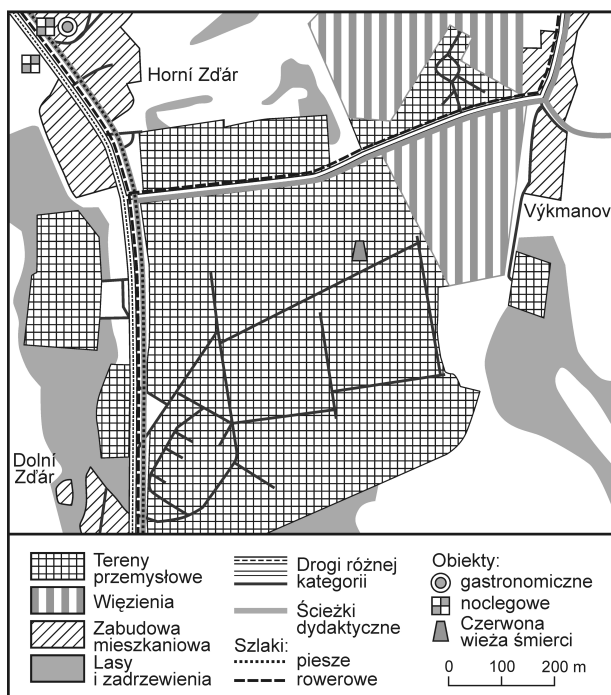
Rys. 3. Zagospodarowanie turystyczne otoczenia wyrobisk, hałd i zakładów przemysłowych w regionie Sokolova

Źródło: opracowanie własne na podstawie <https://mapy.cz>

w Sokolovie. Razem z Narodowym Geoparkiem Geo Loci z siedzibą w Svojšinie koło Stříbra oraz częścią Bawarii tworzy on Czesko-Bawarski Geopark (*Za-
jijte...* 2014).

Fot. 3. Maszyny górnicze na dnie odkrywki, okolice pałacu Jezeří (fot. autorzy, 2017)

Rys. 4. Czerwona wieża śmierci (czes. *Rudá věž smrti*) na tle zagospodarowania terenu Dolní Zdravice, północnego przedmieścia Ostrova

Źródło: opracowanie własne na podstawie <https://mapy.cz/>

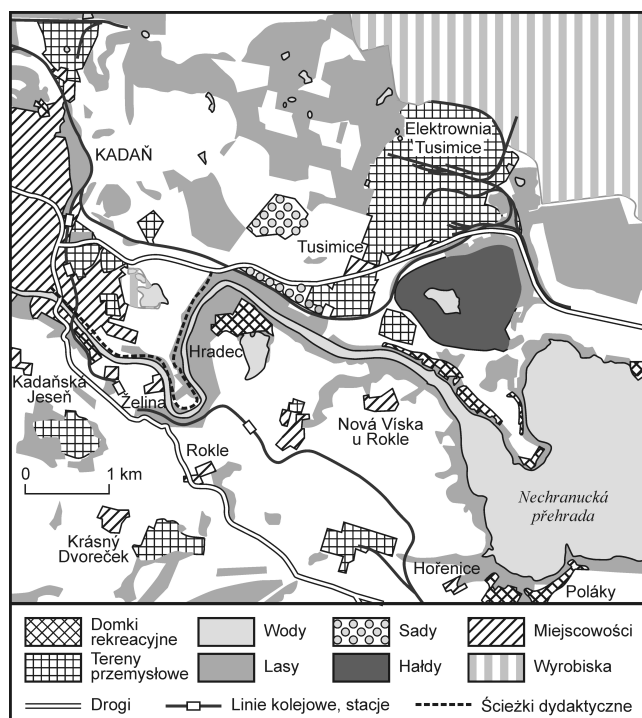
W regionie Rudaw można wskazać nie tylko miejsca pozyskiwania węgla brunatnego jako przykłady krajobrazu zdegradowanego, który jest udostępniany turystom ze względu na swoje walory poznawcze, zwłaszcza historyczne. Dzieje się tak też z wybranymi innymi terenami przemysłowymi, z reguły jednak takimi, gdzie działalność nie jest już prowadzona lub

jest obecnie wygaszana. Z jednej strony są to zakłady, które dany produkt wytwarzały jako pierwsze w regionie lub w skali kraju albo wyróżniały się jakością lub skalą produkcji. Jako przykład można wskazać Horní Slavkov, gdzie powstała pierwsza w Czechach fabryka porcelany, a w późniejszym czasie tamtejsze wyroby były powszechnie cenione na świecie (SCHRAMM 2014, s. 71). Obecnie do dawnych, zamkniętych fabryk doprowadzane są szlaki turystyczne wraz z tablicami informacyjnymi. Rozległy obszar przemysłowy, związany z przetwórstwem rud pozyskiwanych w okolicy Jáchymova, znajduje się w Dolnim Zdravici, który aktualnie jest północnym przedmieściem Ostrova (rys. 4). Właściwie cały teren nie jest dziś wykorzystywany, ale dawne budynki – jak dotąd w większości zachowane – są świadectwem niegdyśiejszej działalności przemysłowej, jak też wydarzeń związanych z historią polityczną. Dominantą kompleksu jest wzniesiona z cegły tzw. Czerwona wieża śmierci (czes. *Rudá věž smrti*), która była centralnym obiektem zakładu przerabiającego rudę uranu. W latach 50. XX w. pracowali w nim więźniowie polityczni, a wieża stała się symbolem ich martyrologii. W tym przypadku w najbardziej jaskrawy sposób uwidacznia się znaczenie historii zapisanej w krajobrazie jako czynnika jego atrakcyjności. Drogę do wieży wskazują brązowe drogowskie znaki związane z atrakcjami turystycznymi. Wzdłuż dawnych zakładów przemysłowych wyznaczono szlaki piesze i rowerowe oraz ścieżki dydaktyczne (jedna dotycząca górnictwa w regionie Ostrova, druga okólna wokół miasta, wielotematyczna). W odległości 300–400 m od dawnych zakładów istnieje baza noclegowa i gastronomiczna, choć jest ona raczej związana z drogą prowadzącą do Jáchymova i rozciągającą się na północ Rudawami.

7. DRUGIE ŻYCIE ODKRYWKI – REKREACJA I WYPOCZYNEK OBOK WYROBISKA

Wyrobiska i hałdy stały się nieodłącznym elementem krajobrazu podnóża Rudaw. Towarzyszą mieszkańcom tego regionu cały czas, także podczas wypoczynku, zwłaszcza krótkookresowego, np. weekendowego. W Republice Czeskiej bardzo nasilone jest zjawisko „drugich domów” (VÁGNER 2001). Często powstawały one w wyniku adaptacji opuszczonych chałup wiejskich, ale na pewnych obszarach – zwłaszcza poza górami – powstawały jako nowe budowle różnych kształtów i wielkości (FIALOVÁ 2001). Mieszkańcy miast leżących u podnóża Rudaw wybierają jako miejsce rekreacji swoje najbliższe sąsiedztwo. Świadczy o tym dane ze spisu powszechnego z 1991 r., kiedy postanowiono zainwentaryzować zjawisko „drugich do-

mów” w ówczesnej Czechosłowacji. Średnio w całym kraju właściciele domków rekreacyjnych położonych w danym powiecie (czes. *okres*) w 37,3% mieszkali w tej samej jednostce administracyjnej. Natomiast w powiatach Chomutov, Most, Sokolov i Teplice odsetek ten był w przybliżeniu dwa razy wyższy (odpowiednio 61,7%, 86,3%, 73,2% i 75,2%) (PROCHÁZKA 2001, s. 64–67). Wartości te należały do najwyższych wśród powiatów, na obszarze których nie znajdowało się duże miasto (bowiem w Pradze było to aż 98,5%, w regionie Českých Budějovic – 81,1%, a Olomuńca – 90,8%). Jeszcze bardziej czytelne były te zależności w 1971 r. Spośród 1717 „drugich domów” w powiecie Chomutov właściciele aż 1623 (94,5%) mieszkali w województwie, do którego powiat ten przynależał (Severočeský kraj). Z kolei w powiecie Sokolov na 510 drugich domów 448 miało właścicieli zameldowanych w Západočeskim kraju, czyli województwie, w którym powiat ten leżał (PROCHÁZKA 2001, s. 68–71). W powiatach tych wyraźnie niższy był udział jako właścicieli „drugich domów” mieszkańców Pragi (w 1991 r. w całej Republice Czeskiej 31,8%, zaś w Chomutovie 6,9%, Moście 4,3%, Sokolovie 6,7%, Teplicach 5,6%) (PROCHÁZKA 2001, s. 64–67). Wynikało to z jednej strony z ograniczenia dostępu do przygranicznych Rudaw, a z drugiej – ze znacznego przekształcenia środowiska i niechęci osób spoza regionu do wypoczynku w nim (co obecnie się zmieniało).

Rys. 5. Zespoły „drugich domów” w regionie miasta Kadaň i sztucznego zalewu Nechranická přehrada w Republice Czeskiej na tle współczesnego zagospodarowania terenu
Źródło: opracowanie własne na podstawie <https://mapy.cz/>

Efektom rekreacji w dużym stopniu we własnym regionie (przy ograniczeniu dostępu do Rudaw) była lokalizacja „drugich domów” w bezpośredniej bliskości krajobrazów zdegradowanych, tj. wyrobisk węgla brunatnego, hałd czy obiektów przemysłowych, zwłaszcza elektrowni. Co prawda, starano się wybierać możliwie atrakcyjne lokalizacje, ale często sąsiadowały one z obszarami znacznie przekształconymi. Wyrazem tego są zespoły domków rekreacyjnych nad sztucznym zalewem Nechranická přehrada, który utworzono w 1968 r. na rzece Ohře w pobliżu miasta Kadaň na potrzeby pobliskiej elektrowni Tušimice (rys. 5). „Drugie domy” położone na jego północnym brzegu są właściwie wciśnięte między wody jeziora a hałdę, zabudowania przemysłowe lub linie kolejowe prowadzące do elektrowni, od których oddziela je (i to nie zawsze) tylko wąski pas lasu. W odległości 2–3 km znajduje się z kolei czynne wyrobisko węgla brunatnego. Nieco korzystniejsza jest lokalizacja domów na południowym brzegu zbiornika i nad brzegiem rzeki Ohře na północny zachód od zalewu. W tym miejscu wadą jest farma wiatrowa i linie energetyczne, które stanowią – zdaniem autorów – element dysharmonijny w krajobrazie. Trzeba jednocześnie podkreślić, że fragment doliny rzeki powyżej zbiornika objęty jest ochroną jako pamiątka przyrodnicza Želinský meandr, przez którą poprowadzono ścieżkę dydaktyczną Údolím Ohře. Od północnego zachodu do Nechranické přehrady przylega z kolei pamiątka przyrodnicza Bešický a Čachovický vrch, obejmująca dwa wzniesienia stanowiące bufor między hałdą i terenami przemysłowymi a „drugimi domami” nad zalewem. Widać, że elementy pozostające w powszechnej świadomości atrakcyjnymi dla turystyki sąsiadują z krajobrazami znacznie przekształconymi, razem tworząc specyficzną kombinację, w której wiele osób chętnie wypoczywa.

Wypoczynek i rekreacja na terenie lub w otoczeniu odkrywek nie ogranicza się jednak tylko do „drugich domów”. Z jednej strony prowadzona jest rekultywacja wyrobisk i hałd – często właśnie w kierunku turystycznym, z drugiej – wokół nieeksploatowanych już kopalni odkrywkowych powstaje także inna infrastruktura turystyczna niż opisane wyżej wieże i punkty widokowe. W Královském Poříčí, zaledwie 200 m od krawędzi nieczynnego wyrobiska Důl Vilém, znajduje się odrestaurowany folwark Bernarda Seeböhma (rys. 3). Pomimo przykopalnianej lokalizacji Folwark Bernard (czes. *Statek Bernard*) ma za zadanie przybliżenie całej rodzinie życia wiejskiego i dawnych rzemiosł regionu Rudaw. Mają tam miejsce pokazy i kursy tradycyjnego wytwarzania różnych przedmiotów, np. produkcji ceramiki (SCHRAMM 2014, s. 69). Jest m.in. stolarnia, pracownia zielarska, pasieka, piec chlebowy. Ważnym elementem oferty jest interaktyw-

na ekspozycja Muzeum Rzemiosł, udostępniana jednak tylko po wcześniejszym zgłoszeniu. W folwarku znajdują się także sklepy z regionalnymi wyrobami, restauracja, cukiernia i pokoje gościnne oraz czesko-niemieckie centrum rzeki Ohře (interaktywna wystawa z modelem rzeki i panelami dotykowymi w językach czeskim i niemieckim). Kompleks jest popularnym miejscem wypoczynku mieszkańców Sokolova czy urządzania wesel, chociaż krajobraz otoczenia nie należy – zdaniem autorów – do szczególnie malowniczych.

W Královskim Poříčí, miejscowości wciśniętej między wyrobisko węgla brunatnego a zakłady chemiczne w Sokolovie (rys. 3), próbuje się rozwinąć funkcję turystyczną nie tylko poprzez Folwark Bernard i niewielką strefę zabytkową obejmującą wsie z kilkoma otaczającymi je drewnianymi chałupami. Dodatkowo odrestaurowano pałac z początku XX w. i wyznaczono ścieżkę dydaktyczną łączącą wymienione walory, ale jednocześnie odnoszącą się do pobliskiego wyrobiska, wydobywania węgla w regionie i zmian w terenie z nim związanych (m.in. przeniesienie linii kolejowej, likwidacja okolicznych wsi).

Na skraju Sokolova (południowa część) w ramach rekultywacji wyrobiska węgla brunatnego powstało jedno z najbardziej cenionych pól golfowych w Republice Czeskiej. Na powierzchni 200 ha rozlokowano 18 dołków. W jednym z sąsiednich wyrobisk stworzono jezioro Michal wraz z terenem rekreacyjnym, zaś wyrobisko Medard jest obecnie poddane rekultywacji, w planach której również przewiduje się stworzenie sztucznego zbiornika wodnego. Podobne procesy mają miejsce w okolicach Mostu. Wyrobisko Vrbenský důl zostało zalane (dziś w jego miejscu znajduje się jezioro Matylda o powierzchni ok. 40 ha) i jest obecnie miejscem wypoczynku z odpowiednią infrastrukturą: kąpieliskiem, kempingiem, gastronomią i ścieżką rowerową wokół zbiornika, zaś inne zostało wykorzystane bez większych przekształceń jako autodrom (rys. 5, *Do Krušných...* b.r.w., s. 38, 42). Przykładów rekultywacji (choć początkowo może nie w pełni zaplanowanej) dostarczają też starsze wyrobiska w regionie. Na północno-wschodnim skraju Chomutova znajduje się Kamencové jezero o powierzchni 16 ha, powstałe w 1809 r. w wyniku stopniowego zatopienia miejsca po pozyskiwaniu alunu. Z czasem, ze względu na właściwości wody, powstało tam uzdrowisko, zaś w latach 20. XX w. zbiornik przekształcono w publiczne kąpielisko. Obecnie jest to popularny teren rekreacyjny z ofertą noclegową (hotel, kemping, pensjonaty) i gastronomiczną, w którego otoczeniu funkcjonuje m.in. ogród zoologiczny i skansen budownictwa regionu Rudaw (*Kapesní...* 2015, s. 8–13).

8. WNIOSKI

Przytoczone w artykule przykłady turystycznego wykorzystania krajobrazów zdegradowanych w regionie czeskich Rudaw poddają w wątpliwość jednoznaczność tego, co w turystyce zwykło się uważać za atrakcyjne bądź nie dla turystów. W przeciwieństwie do powszechnego przekonania nie tylko miejsca i krajobrazy wizualnie „ładne” stanowią potencjał dla rozwoju oferty turystycznej. Funkcjonowanie „brzydoty” jako kategorii rozpatrywanej w kontekście atrakcji turystycznej (samej w sobie lub składnika mającego wpływ na atrakcyjność turystyczną) zdaje się zależeć od tego, jak często występuje ona w codziennym doświadczeniu turystów (im rzadziej, tym bardziej wydaje się atrakcyjna, zwłaszcza jeśli turysta ma z nią kontakt tylko przez chwilę). Oferta turystyczna może być budowana w oparciu o obszary znacznie przekształcone przez człowieka, dysharmonijne, pod warunkiem, że posiadają przynajmniej jeden z następujących wyróżników: odmienność, skala i historia miejsca zapisana w krajobrazie. Można przypuszczać, że dla większości osób to dwa pierwsze czynniki mają największe znaczenie, co może jednak „spłycać” odbiór wrażeń. Stąd dla gestorów bazy turystycznej ważne powinno być podkreślenie i przekazanie zwiedzającym treści związanych z historią miejsca (np. wysiedlonymi i zlikwidowanymi miejscowościami, wchłoniętymi przez kopalnie odkrywkowe) lub skalą i znaczeniem produkcji na tle regionu, kraju czy nawet świata. Wśród omawianych przykładów szczególne znaczenie w tym kontekście ma Czerwona wieża śmierci w Ostrovie, związana nie tylko z historią gospodarczą, ale też polityczną. Rudawy wraz z otoczeniem dostarczają wielu pozytywnych wzorców podkreślania i wykorzystania atrakcyjności turystycznej krajobrazów zdegradowanych (wieże i punkty widokowe, ścieżki dydaktyczne i inne szlaki turystyczne, „węglowe safari”), które mogą być przydatne także w innych regionach znacznie przekształconych przez człowieka. Turystyka może stać się w ich przypadku – przynajmniej częściowo – alternatywą dla nadal rozwijającego się (lub przeciwnie – upadającego) przemysłu.

Krajobrazy zdegradowane, jak wynika z przytoczonych w artykule obserwacji, stają się scenerią rekreacji i wypoczynku dla lokalnych mieszkańców, gdyż tworzą *genius loci* terenów, na których ludzie ci żyją, pracują i odpoczywają. To przestrzeń oswojona, traktowana jak mała ojczyzna.

PRZYPISY

¹ Pierwotnie w Rudawach występowały lasy mieszane.

² Nazwy *Erzgebirge* – *Rudohoří* – *Rudné hory* pojawiły się pod koniec XVI w. Wcześniej pasmo było określane jako *Český les*.

– *Saltus bohemicus* – *Böhmerwald*, z kolei nazwa *Krušné hory* jest późniejsza (*Sasko-česká...* b.r.w.).

³ Zasiadanie Rudaw rozpoczęło się w XII w. po stronie saskiej w związku z odkryciem rud srebra. Założono wówczas miasto górnicze Freiberg. Wraz z wyczerpywaniem się tamtejszych złóż uwaga górników została skierowana na wschodnią, czeską stronę pasma.

⁴ Poprzez prostą lokalizację w wybranej przestrzeni geograficznej ruchu turystycznego, wykorzystującego atrakcje turystyczne w niej się znajdujące, lub atrakcyjność turystyczną całych, występujących w niej krajobrazów. Zjawiska turystyczne nie pozostawiają w tej przestrzeni widomych śladów.

⁵ Są to krajobrazy potencjalnie atrakcyjne z punktu widzenia turystyki, aczkolwiek można je również traktować jako krajobrazy przez turystykę skonstruowane, np. za sprawą wykreowanych atrakcji (scenerii) turystycznych lub nasycenia urządzeniami, obiektami infrastruktury turystycznej.

⁶ Może być wyrażona zarówno rozległością panoramy, jak i dużą skalą elementów stanowiących dominanty w krajobrazie, przez co pogłębia się różnica skali człowiek–krajobraz.

⁷ Pałac Jezeří powstał w wyniku wielokrotnych przebudów zamku z 1365 r. Swoją obecną postać zawdzięcza odbudowie w stylu barokowym po pożarze z 1713 r. Po II wojnie światowej w pałacu przebywali żołnierze radzieccy, a w latach 60. XX w. postanowiono go zburzyć – miała go wchłonąć odkrywka węgla brunatnego. Ostatecznie do tego nie doszło, ale w końcu lat 80. XX w. obiekt należał do najbardziej zdewastowanych zabytków w Czechosłowacji. Od tego czasu trwa jego restauracja, obecnie jest już udostępniony do zwiedzania.

⁸ Z wyrobiska Družba do niedawna pozyskiwano 2 mln ton węgla brunatnego rocznie (*Zažijte...* 2014).

BIBLIOGRAFIA

- BELL P.A., GREEN TH.C., FISHER J.D., BAUM A., 2004, *Psychologia środowiskowa*, Gdańskie Wyd. Psychologiczne, Gdańsk.
- Do Krušných hor bez barier, 2015, Destinační agentura Krušné hory, o.p.s., Svazek obcí v regionu Krušných hor, b.m.w.
- DOMANOWSKA M., 2010, *Problematyka definiowania przestrzeni zdegradowanych*, „Problemy Rozwoju Miast” II/2010, s. 81–87.
- Dovolená na Sokolovsku: výletní okruhy – mapa, b.r.w., Mikroregion Sokolovsko – východ, b.m.w.
- FIALOVÁ D., 2001, *Typologie rekreačních lokalit*, [w:] D. Fialová, J. Vágner (red.), *Druhé bydlení v Česku*, Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praga, s. 90–102.
- FRYDRYCHAK B., 2013, *Krajobraz. Od estetyki the picturesque do doświadczenia topograficznego*, Wyd. Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań.
- GÓRNY A., 2004, *Park krajobrazowy Duisburg jako przykład rewitalizacji terenów przemysłowych*, „Architektura Krajobrazu” 1–2/2004, s. 42–49.
- IDZIAK A., HERMAN K., 2008, *Między kopalnią a krajobrazem. Transformacje sztuki krajobrazu. Instalacje, rzeźba, performance jako formy rekultywacji krajobrazów postindustrialnych*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, 10, s. 386–394.
- Kapesní průvodce Chomutovem, 2015, Statutární Město Chomutov, Chomutov.
- KUBICA M., OPANIA S., 2015, *Potencjal elementów poprzemysłowych w krajobrazie w tworzeniu wizerunku i aktywizowaniu obszaru. Przykład doliny Przemyszy i Brynicy*, „Architektura Krajobrazu” 4/2015, s. 20–33.
- KULCZYK S., 2013, *Krajobraz i turystyka. O wzajemnych relacjach*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- LEVI-STRAUSS C., 1964, *Smutek tropików*, PIW, Warszawa.
- MACCANNEL D., 2005, *Turysta. Nowa teoria klasy próżniaczej*, Muza, Warszawa.
- MEYER B., 2007, *Krajobraz jako element atrakcyjności turystycznej obszaru*, [w:] A. Zaręba, D. Chylińska (red.), *Studia krajobrazowe jako podstawa właściwego gospodarowania przestrzenią*, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 119–126.
- MIGON P., GRYKIEŃ S., PAWLAK R., SOBIK M., 1999, *Geografia: słownik encyklopedyczny*, Wyd. Europa, Wrocław.
- MIZERSKI W., 2015, *Geologia kontynentów*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- MYCZKOWSKI Z., WIELGUS K., 2007, *Krajobrazy zaniechane*, „Czasopismo Techniczne”, 10, ser. „Architektura”, 5-A, s. 179–181.
- OPANIA Sz., 2014, *Przykłady koncepcji kształtowania krajobrazu w planowaniu przestrzennym*, [w:] K. Kołodziejczyk, D. Chylińska, A. Zaręba (red.), *Studia krajobrazowe*, t. 4B: *Krajobraz jako nośnik idei. Ujęcia analityczne*, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 37–50.
- PODEMSKI K., 2005, *Socjologia podróży*, Wyd. Naukowe UAM, Poznań.
- PROCHÁZKA P., 2001, *Pohyb za rekreací v Česku*, [w:] D. Fialová, J. Vágner (red.), *Druhé bydlení v Česku*, Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praga, s. 55–71.
- Sasko-česká stříbrná stezka/Sächsisch-Böhmische Silberstrasse: Centrální Krušnohoří/Zentrales Erzgebirge, b.r.w., Česko-bavorský geopark, Boží Dar.
- SCHRAMM K., 2014, *Cesta porcelánu, Porzellanikon – Staatliches Museum für Porzellan, Hohenberg a.d. Eger*.
- SONTAG S., 2009, *O fotografii, Charakter*, Kraków.
- STUPNICKA E., 1978, *Zarys geologii regionalnej świata*, Wyd. Geologiczne, Warszawa.
- ŚRODULSKA-WIELGUS J., WIELGUS K., 2007, *Krajobrazy „przemysłu czasu wolnego”*, „Czasopismo Techniczne”, 10, ser. Architektura, 5-A, s. 172–173.
- URRY J., 1995, *Consuming places*, Routledge, Londyn–Nowy Jork.
- URRY J., 2007, *Spojrzenie turysty*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- URRY J., LARSEN J., 2011, *The tourist gaze 3.0*, SAGE, Los Angeles–New York–London–New Delhi–Singapore–Washington.
- VÁGNER J., 2001, *Vývoj druhého bydlení v Česku*, [w:] D. Fialová, J. Vágner (red.), *Druhé bydlení v Česku*, Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praga, s. 42–54.
- WŁODARCZYK B., 2009a, *Przestrzeń turystyczna. Istota, koncepcje, determinanty rozwoju*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- WŁODARCZYK B., 2009b, *Krajobrazy przestrzeni turystycznej/The landscapes of tourism space*, „Turyzm/Tourism”, 19/1–2, s. 89–97/, s. 83–90, DOI: 10.2478/V10106-009-0011-Z.
- Zažijte geopark! Geoturistická mapa: Česko-Bavorský Geopark, 2014, Geopark Egeria, Muzeum Sokolov, Sokolov.
- ZEMAN L., ČEPELÁKOVÁ Z., 2017, *Ostrov, Město Ostrov, Ostrov*.
- <http://www.krusnehory.eu/>; 18.07.2017.
- <https://mapy.cz/>; 14.07.2017.

Artykuł wpłynął:
26 lipca 2017 r.
Zaakceptowano:
11 września 2017 r.